

УДК 159.9

Ю.М. Широбоков, В.Д. Кислий

Харківський університет Повітряних Сил ім. І. Кожедуба, Харків

ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКИХ ПСИХОЛОГІВ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Запропонований авторами матеріал статті присвячений діяльності Харківських психологів в роки Великої Вітчизняної Війни. Стаття являє собою короткий аналіз змін напрямків діяльності дослідницьких та навчальних установ. Проведений аналіз дозволив визначити особливості діяльності вчених-психологів у воєнні та повоєнні роки.

Ключові слова: психологи, Велика Вітчизняна Війна, шпиталь.

Постановка проблеми

Початок Великої Вітчизняної Війни вніс значні зміни в діяльність психологів. У перший же день війни була оголошена загальна мобілізація військово-возобов'язаних. Багато психологів, відповідно до цьо-

го, призивалися в лави діючої армії (у їх числі були не тільки студенти і аспіранти, але і вчені, що займалися самостійною науково-дослідною роботою). У числі психологів, які із зброєю в руках захищали батьківщину, були: В.І. Абраменко, Г.М. Андреева, В.В. Богословській, В.К. Гаврілов, М.В. Гамезо,

М.Д. Громов, В.Я. Димерській, М.І. Дьяченко, П.І. Зінченко, Ю.П. Зуєв, Е.І. Ігнат'єв, В.І. Кауфман, В.І. Кирєєнко, Ю.І. Киріленко, С.М. Козловській, В.І. Ковальов, М.П. Коробейников, Е.С. Кузьмін, Г.Д. Луков, Р.М. Мещерській, М.Ф. Морозов, М.М. Нудельман, В.В. Офіцеров, К.К. Платонов, М.С. Роговін, В.Ф. Рубахин, І.Є. Синіца, Б.С. Смірнов, Л.М. Фрідман, Б.І. Хотін, К.М. Шоломій, Д.Б. Ельконін, А.Р. Юсуп-Заде, і багато, багато інших [5].

26 червня 1941 року Всесоюзний комітет у справах вищої школи дав директивну вказівку всім вчнз щодо перегляду тематики наукових досліджень та включення до їх планів розробок, які мають оборонне значення [18]. Багатогранною і багатоаспектною була діяльність радянських психологів в роки Великої Вітчизняної війни:

проведення наукових досліджень з оборонної тематики;

робота в евакошпиталях по відновленню здоров'я поранених бійців;

забезпечення психологічної підготовки кадрів для тилу і армії і навчально-виховного процесу;

розгортання науково-просвітницької, санітарно-гігієнічної і профілактичної роботи;

безпосередня участь в бойових операціях (у складі кадрових частин, народного ополчення, партизанських загонів);

будівництво захисних споруд; робота в тилу (на виробництві, в сільському господарстві і практичній охороні здоров'я).

Ці зміни зумовлювалися вимогами часу і реалізовувалися на тлі переважної уваги психологів до прикладних і методичних, а не власне теоретичним питанням психологічного знання, слід зазначити, що більшість із цих вимог не була специфічна тільки для психологічних досліджень і розробок, а розповсюджувалися на науково-дослідну діяльність в цілому. Актуалізація питань діяльності вчених-психологів в роки Великої Вітчизняної Війни зумовлює необхідність проведення самостійного дослідження цієї проблеми.

Мета дослідження: визначити особливості та напрямки діяльності Харківських психологів в роки Великої Вітчизняної Війни.

Результати дослідження

Зміни воєнного часу торкнулися практично всіх аспектів існування і функціонування науки: організаційну структуру, напрями роботи і тематику досліджень, форми практичної діяльності, вимоги до наукових розробок, підготовку наукових кадрів і т.д. При цьому, війна не тільки не ослабила пульсу творчого життя в країні, а навпаки, дала новий могутній поштовх до подальшого розвитку наукової думки. Тривога за долю батьківщини, пекуча ненависть до німецько-фашистських загарбників з'явилися джерелом небувалого натхнення для діячів науки, техніки, культури в нашій країні. Відповідні зміни наголошуються і у області психологічної науки.

Необхідно було:

1) змінити тематику наукових досліджень, відмовитися від низки традиційних напрямків, розвивати нові предметні галузі психології;

2) здійснити перетворення в організаційній структурі, переглянути питання, пов'язані з науковою координацією і розвитком науки;

3) якісно змінити форми взаємодії психології з практикою, сприяти зростанню прикладних практичних розробок [17].

В умовах воєнного часу на перший план висувалася проблема вивчення психології бійців і командирів, їх виховання і навчання, формування моральних якостей і мотивів поведінки. Найактивніша участь в загальноінститутській роботі по вихованню учителів. Підпорядкування науково-дослідної роботи завданням Великої Вітчизняної Війни. Найширше розгортання суспільно-педагогічної, агітаційно-пропагандистської роботи серед учительства, батьків і всього працюючого населення. Відповідно до цих завдань переглядалися навчальні програми, плани робіт, зміст лекцій. У даному, конкретному випадку був істотно змінений курс по психології, а особливо лекцій з тем "Характер", "Воля". До кінця війни змінилися і завдання в області психології виховання і педагогічної психології: "героїзація війни, ратного подвигу, самовідданого захисту Батьківщини" доповнювалася героїзмом мирної творчої праці.

В цьому відношенні мають велике значення дослідження психології воєначальників (Б.М. Теплов, Т.Г. Єгоров та ін.) [19], особистісних якостей бійців (К.М. Корнілов, М.Д. Левітов, Л.Н. Мосіава, Д.І. Рамішвілі та ін.) [12].

Велике практичне значення надбали дослідження, що проводилися в області психофізіології зору і слуху. Так, співробітники Інституту психології, Л.П. Галочкина, К.Х. Кекчєєв, С.С. Кравков, Є.Н. Семеновська та ін. досліджували особливості нічного зору, чинники, що призводять до так званих «засліплень ока» (світло прожектора, «снігова сліпотата»), проблему сенсibiliзації зору і слуху, процеси тренуваності зорових функцій розробляли методи прискорення темної адаптації ока.

У серпні 1941 року група вчених під керівництвом Б.Г. Ананьєва розпочала експериментальне дослідження з покращення маскуваності м. Ленінграда, яке було завершено в жовтні того ж року. Результати цієї роботи знайшли практичне застосування вже восени - взимку 1941 року [1 – 4]. З перших днів війни академік О.О. Ухтомський зі своїми співробітниками у Фізіологічному інституті Ленінградського університету займається вивченням проблем травматичного шоку, що мало велике значення для порятунку життя поранених [10].

Для успішної розробки науково-практичних тем оборонного значення створюється ряд нових центрів і підрозділів. Так, 17 лютого 1942 року в Інституті психології в Москві була організована група під керівництвом К.Х. Кекчєєва, що вивчала

проблеми нічного зору стосовно умов бойових дій.

Перед медичними психологами, що працювали в психіатричних клініках, були поставлені декілька інших завдань: організація лікування військовослужбовців, страждаючих нервово-психічними захворюваннями; консультативна робота в евакуаційних шпиталях; проведення нервово-психіатричної військово-лікарської експертизи; забезпечення безперебійної роботи психіатричних лікарень [9].

Суттєво змінювалися і завдання психологів, що працювали в галузі практичної охорони здоров'я, посттравматичної реабілітації, надання психологічної допомоги людині, що опинилася в психологічно травмуючій ситуації [11].

Перед працівниками евакошпиталей були поставлені нові завдання: орієнтація на лікування наслідків поранень, забезпечення медичною допомогою інвалідів, відновлення їх працездатності, збереження для історії матеріалів про організацію шпитальної справи [8].

Кажучи про внесок Харківських вчених в організаційний розвиток психології, необхідно відзначити, що зміни за роки війни в цій сфері були дуже істотними. Був створений ряд нових психологічних установ, які вже в післявоєнний час стали крупними психологічними центрами [16].

У перші місяці війни О.Р. Лурія було доручено організувати і забезпечити діяльність тилового відновного шпиталю нейрохірургічного профілю. Очоливши групу із 30 наукових співробітників, він виїхав на Південний Урал. Для цієї мети було обрано нещодавно відкритий санаторій на 400 місць в маленькому селі Кисегач поблизу м. Челябінська. Всі приміщення санаторію були переобладнані для терапевтичного лікування і відновної роботи і вже через місяць я із групою моїх колишніх співробітників розпочав працювати в шпиталі. Цей госпіталь був скромно обладнаний нейрофізіологічними приладами, нейрохірургічною апаратурою і апаратурою що має відношення до тканин багатоклітинних організмів і людини, до того, що вивчається гістологією. У таких умовах Харківським вченим доводилося ставити діагнози і лікувати найрізноманітніші порушення психічних функцій, починаючи з дефектів відчуттів, сприйняття і руху до порушень інтелектуальних процесів. Через три роки шпиталь був переведений до Москви, де О.Р. Лурія і його колеги продовжили роботу по відновленню боєздатності і працездатності поранених [15; 16].

Приблизно така ж науково-організаційна робота була виконана О.М. Леонтєвим і його колегами по науково-дослідному Інституту психології, який він очолював в жовтні 1941 р. У грудні 1941 р. цей інститут, був евакуйований до міста Ашхабада. У грудні 1942 року шпиталь із спеціальними психологічними лабораторіями організовується під Свердловськом (науковий керівник шпиталю – О.М. Леонтєв, начальник медичної частини –

П.Я. Гальперін, зав. лабораторіями – В.С. Мерлін, Я.З. Неверовіч, А.Г. Комм та ін.). Нові ефективні методи працетерапії і лікувальної фізкультури широко використовувалися в медичній практиці евакошпиталів і мали велике значення для відновлення боєздатності і працездатності поранених бійців [7].

У вересні 1943 р. О.М. Леонтєв після евакуації Інституту психології переїжджає до Москви.

Не дивлячись на складнощі, пов'язані з поверненням до повноцінної науково-творчої діяльності, більшість психологічних центрів до 1944-45 рр. відновлюють науково-дослідну діяльність в традиційних психологічних центрах Москви, Ленінграда і Харкова. Проте переміщення психологічних установ в ході евакуації у віддалені райони країни мало, крім іншого, і позитивні наслідки. Вони полягали в тому, що діяльність евакуйованих інститутів, лабораторій, клінік послужила відправною крапкою для інтенсивного розвитку психологічної науки в місцях їх дислокації. По суті справи, була проведена велика просвітницька робота – пропаганда психологічних знань. Ймовірно, саме внаслідок цього відразу після війни починає активно розвиватися психологічна наука в Середній Азії, на Уралі та в інших містах і районах країни.

Після війни сфери наукових інтересів Харківських дослідників дещо розділилися, практично кожний з них став займатися власною проблематикою і став засновником свого напрямку в психології: О.М. Леонтєв – теорії діяльності, А.В. Запорожець – теорії сприйняття, П.І. Зінченко – теорії пам'яті, П.Я. Гальперін – теорії поетапного формування розумових дій, Л.І. Божовіч – теорії особистості. Проте всі ці напрями мали спільний фундамент – теорію діяльності, яка розроблялася спільними зусиллями. О. М. Леонтєв був, без сумніву, лідером Харківської групи, проте її концепція створювалася колективним розумом. До цього слід додати і ще одне: всі вони, як би ми зараз не оцінювали їх погляди, вважали себе учнями Л.С. Виготського [7].

У післявоєнні роки в Харкові продовжуються дослідження пізнавальних процесів, мислення і пам'яті, в руслі діяльнісного підходу. Ці дослідження проводилися, перш за все, на кафедрі психології педагогічного інституту і на кафедрі психології Харківського університету, яка була відкрита в 1963 році завдяки зусиллям П. І. Зінченка. Він став і першим її завідуючим і засновником школи психології пам'яті [6].

Під час війни також продовжувалася розробка фундаментальних проблем психології її теорії, методології і історії, і це необхідно особливо підкреслити. У роки війни – було підготовлено і захищено 9 докторських і кандидатських дисертацій (Д.Н. Богоявленській, Ф.І. Георгиев, Т.Г. Егоров, Л.В. Занков, А.М. Золотарев, Д.М. Маянц, М.Я. Мишко, А.П. Нечаєв, М.Н. Нудельман). Психологічна наука одержала суспільне визнання, зростав її авторитет та значимість [13].

Висновок

Таким чином, основними особливостями організації і проведення психологічних розробок і досліджень в період війни з'явилися:

- чітко виражена прикладна спрямованість;
- єдність науково-дослідної і науково-практичної роботи;
- скорочені терміни проведення;
- відвертість і доступність результатів широкому колу фахівців;
- міждисциплінарний характер;
- завершеність дослідницько-впроваджувального циклу;
- практичність і комплексність як основні критерії ефективності і цінності результатів.

Список літератури

1. Ананьев Б.Г. К лечению глухоты, немоты и логоневрозов посткоммоционного характера // В помощь медработникам эвакуационных госпиталей. – Л., 1942 (б). – № 8-9. – С. 35-43.
2. Ананьев Б.Г. О психокортикальном восстановлении при черепно-мозговых травмах // В помощь медработникам эвакуационных госпиталей. – Л., 1942 (а). – № 4-5. – С. 38-57.
3. Ананьев Б.Г. Психолого-педагогические проблемы восстановления речи при черепно-мозговых ранениях // Советская педагогика. – Л., 1946. – № 8-9. – С. 112-115.
4. Ананьев Б.Г., Бахтадзе Г.А., Глonti Т.И. О применении психофизиологии в комплексной посткоммоционно-контузионных состояний // Вопросы психофизиологии и клиники чувствительности. – Л., 1947. – С. 148-157.
5. Барабанщиков А.В., Платонов К.К., Феденко Н.Ф. К истории советской военной психологии // Вопросы психологии. – М., 1967. – № 6. – С. 136-145.
6. Беркенблит З.М. Особенности нарушения и восстановления памяти при воздушных контузиях // Невропатология и психиатрия. – М., 1944. – Т. XIII. – № 3. – С. 68.
7. Гальперин П.Я. Психологические факторы лечебной физкультуры // Сборник Украинского психоневрологического института. – М., 1943. – С. 29-38.

8. Зейгарник Б.В. К вопросу о локальном и общемозговом факторах при лобных нарушениях мозга // Невропатология и психиатрия. – М., 1943. – Т. XII. – № 6. – С. 15-27.

9. Каничева Р.А. Особенности восприятия формы и перспективы при воздушных контузиях // Невропатология и психиатрия. – М., 1944. – Т. XIII. – № 6. – С. 51-52.

10. Каничева Р.А., Ярмоленко А.В. Ленинградские психологи в годы войны // Психол. журн. – М., 1985. – № 6. – С. 3-7.

11. Кауфман В.И. Изменение слуха при воздушных контузиях и его восстановление // Невропатология и психиатрия. – М., 1944. – Т. XIII. – № 6. – С. 57.

12. Кольцова В.А., Олейник Ю.Н. Деятельность психологов в годы Великой Отечественной войны // Психол. журн. – М., 1990. – Т. 11. – № 3. – С. 16-24.

13. Кольцова В.А., Олейник Ю.Н. Работа советских психологов в годы Великой Отечественной войны // Психол. журнал. – М., 1995. – Т. 16. – № 3. – С. 3-12.

14. Леонтьев А.А., Запорожец А.В. Восстановление движений. Исследование восстановления функций руки после ранения. – М., 1945. – С. 166-181.

15. Лурия А.Р. Восстановление функций мозга после военной травмы. – М., 1948. – С. 235.

16. Лурия А.Р. Советские психологи в годы Великой Отечественной войны // Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. – М., 1975. – № 5. – С. 757-759.

17. Психологическая наука в России XX столетия: проблемы теории и истории / Под ред. А.В. Брушлинского. – М., 1997. – С. 105-126.

18. Рубинштейн С.Л. Советская психология в условиях Великой Отечественной войны // С.Л. Рубинштейн Очерки. Воспоминания. Материалы. – М., 1989. – С. 374-395.

19. Теплов Б.М. Ум полководца // Избранные труды: – В 2 т. – Т. 1. М., 1985. – С. 223-305.

Надійшла до редколегії 2.03.2010

Рецензент: к-т техн. наук, проф. Я.В. Подоляк, Харківський університет Повітряних Сил ім. І. Кожедуба, Харків.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХАРЬКОВСКИХ ПСИХОЛОГОВ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Ю.Н. Ширококов, В.Д. Кислий

Рассматривается деятельность психологов Харьковской научной школы в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: психологи, Великая Отечественная война, госпиталь.

THE ACTIVITY OF KHARKIV PSYCHOLOGISTS DURING THE YEARS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

Yu.M. Shirobokov, V.D. Kisliy

The activity of psychologists of Kharkiv scientific school during the years of the Great Patriotic War is bared.

Keywords: psychologists, Great Patriotic War, hospital.